

<http://doi.org/10.31861/pytlit2025.112.270>

УДК 821.161.2Шев1/7.09

ТАРАС ШЕВЧЕНКО У ПРОСТОРІ СВОЄЇ ЛЕКТУРИ: ЧАС 1843–1847 РОКІВ

Лідія Ковалець

orcid.org/0000-0003-3022-522X

l.kovalets@chnu.edu.ua

Докторка філологічних наук, доцентка

Кафедра української літератури

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Вул. Коцюбинського, 2, 58002, м. Чернівці, Україна

Анотація. Висвітлено читацький досвід Т. Шевченка в один із найяскравіших етапів його творчої історії, час зеніту поетичного розвитку й малярського самовираження – період «трьох літ» (1843–1847). Він розгортався більше на терені значної частини України, хоча і в Петербурзі та епізодично в Москві, в різних соціальних та освітніх середовищах. З'ясовано, якими були тоді читацькі інтереси в Шевченкового оточення і наскільки вони корелювали з такими ж інтересами поета; які книгозбірні, бібліотеки траплялись йому на тодішньому відрізку дороги і які враження про себе вони залишили; якими, зрештою, були за своїм змістом зустрічі митця з текстами і як він спромагався навіть популяризувати свої симпатії, виробляючи заодно власний погляд на українську художню книжку та її виняткову історичну, культурницьку місію. Джерелами відомостей закономірно стали мемуаристика, епістолярій Шевченка й інших осіб, спостереження науковців, інша документальна література з теми. Доступ до родинних бібліотек поміщицької знаті, контакти з інтелектуальною елітою Києва, праця в Археографічній комісії з вивчення пам'яток старовини, наукові подорожі по Київщині, Волині, Поділлі, а ще московські й петербурзькі знайомства Шевченка закономірно передбачили відкриття ним книжкових та періодичних видань різної спрямованості – від художніх творів, белетристики до наукових, документальних праць історичної, богословської, етнографічної тематики й народознавства українських, російських, західноєвропейських діячів. Значний сегмент саме такої лектури, почасти й раритетної, складає нову

характерну рису умовного читацького формуляру Шевченка, зі свого боку пояснює унікальність внеску поета в розвиток тодішніх суспільно-гуманітарних наук. Та й інтертекстуальність прози, що вийшла з-під пера поета на засланні в умовах суворих обмежень на зустрічі з книжками, походить із періоду «трьох літ». Проаналізовано також Шевченкову передмову до нездійсненого видання «Кобзаря» 1847 року як квінтесенцію читацьких, заодно і громадянських, переконань автора й поворотний пункт в інтелектуальній історії України.

Ключові слова: Шевченко; період «трьох літ»; лектура Шевченка; читацька індивідуальність Шевченка; інтелектуалізм Шевченка.

1. Вступні зауваги

Вийшовши із найнижчої соціальної верстви, здобувши академічну освіту й потребу в читанні маючи впродовж усього життя за базову, Тарас Шевченко явив новий для свого часу й тодішнього українського соціуму тип читача, може, єдиний у своєму роді. Поет ніколи спеціально не афішував власної начитаності, радше волів бути людиною простою, що й до певної міри призвело до глузливо-іронічних закидів у малокультурності на його адресу з боку вже сучасників – московитів І. Тургенєва, Я. Полонського, М. Микешина, та й не тільки їх. Відтоді постали чималі напрацювання в розробці принципової теми, які спростовували цей сумнів, їх значною мірою узагальнило сучасне шевченкознавство, зокрема праця С. Росовецького «Лектура Шевченка» в «Шевченківській енциклопедії» (Росовецький 2013), і конкретизували численні персоналії в цьому самому виданні. Окремо ж відзначимо високопрофесійні дослідження О. Бороня (Боронь 2022; Боронь 2024 та ін.), в яких навдивовижу скрупульозно обговорюються, зокрема, й питання широких читацьких зацікавлень поета. Сподіваємося, наші попередні статті (Ковалець 2021; Ковалець 2023; Ковалець 2025), присвячені ранньому Шевченкові як читачеві (до 1837 року), а відтак періодам 1837–1843-го й 1847–1857 років, зі свого боку potwierдили, що на кожен час творчого, літературно-мистецького життя цього геніального автора припадає своя унікальна ланка єдиної прецікавої читацької історії, кожна по-своєму допомагає краще збагнути цей феномен, а разом

особливості інтелектуального поступу української нації у ХІХ столітті. Отже, невідомими залишаються інші відтинки живого процесу комунікації Шевченка з книжками як складової його інтелектуальної біографії.

Період 1843–1847 років важливий у багатьох планах: він розгортався на терені значної частини України й позначений широкою соціальною комунікацією поета: як тонко висловився Гр. Грабович, «режисура періоду “Трьох літ” іде передусім (хоч і не винятково) від самого Шевченка і тих українських еліт, що так радо з ним спілкувалися» (Грабович 2023: с. XXXVIII). Зрештою, цей період розгортався епізодично й на теренах Петербурга та Москви зі своїми соціальними та освітніми середовищами. Для Шевченка це було життя переважно «кочовниче» (Д. Антонович), далеке від осілості, що начебто й не передбачає сприятливих умов для вдумливого пізнання книжних премудростей. Але збагачення зв'язків, зміна локацій, їхні переважно рідні, українські геополітичні та геокультурні координати побільшували, а десь і ускладнювали можливості допитливого читача, який до всього ж переживав зеніт своєї поетичної творчості й потужного малярського самовираження. Останні так само були органічно пов'язані з читацькою практикою Шевченка: інтелектуалізація тодішньої української літератури та загалом національної культури зумовлювалася й відповідною діяльністю її найчільнішого репрезентанта. Тим паче, із часу видання окремими книжками «Кобзаря» (1840) й «Гайдамак» (1841), як спостеріг Гр. Грабович, «в українських читацьких колах Шевченко став (і надовго) найобговорюванішим письменником» (Грабович 2023: с. XLIV).

Отже, для пізнання читацького досвіду поета, здобутого ним у період «трьох літ», спробуємо з'ясувати, якими були читацькі інтереси в Шевченкового оточення і наскільки вони корелювали з такими ж його інтересами; які книгозбірні, бібліотеки траплялись йому на тодішньому відрізку дороги і які враження про себе вони залишили; якими, зрештою, були за своїм змістом зустрічі митця з книжками і як він спромагався навіть популяризувати свої симпатії, демонструвати заодно власний погляд на українську художню книжку та її виняткову історично-культурницьку місію. Джерелами відомостей закономірно стануть мемуаристика,

епістолярій Шевченка й інших осіб (зрозуміло, той, що зберігся, адже частина листів унаслідок катастрофи 1847 року була безповоротно втрачена); маємо й численні напрацювання вчених, іншу документальну літературу з теми, яка, з огляду на об'єктивні причини й на свою специфіку, не передбачає вичерпності.

2. Серед українського панства

Перший тип середовища, яке відкрив для себе Шевченко в Україні по приїзді навесні 1843 року і яке до певної міри пов'язане з книжками, стосувався поміщицько-дворянських родин – переважно нащадків колишньої козацької старшини. Закревські в Березовій Рудці Пирятинського повіту на Полтавщині, Тетяна Волховська в Мойсівці того ж повіту, Олександр Афанасьєв-Чужбинський в Ісківцях поблизу Лубен, Олександр Лук'янович у Мар'янському Миргородського повіту, Олександр Попов у Решетилівці на тій самій Полтавщині, Рєпніни в Яготині, Андрій Козачковський у Переяславі, Лизогуби в Седневі на Чернігівщині, Тарновські в селі Потік, що так само на Чернігівщині, – ось далеко неповний перелік осіб, у яких гостював Шевченко в 1843-му чи й у 1845–1847 роках аж до свого арешту. О. Афанасьєв-Чужбинський у споминах про Шевченка вже на початку спрямував «побіжний погляд на епоху», духовну атмосферу поміщицького буття в той час, коли у ній почав обертатися поет.

Молоде покоління було вже більш-менш освіченим. Жінки вищого стану, власне, молоді, усі вже були виховані в інститутах, пансіонах або вдома під наглядом гувернанток, і французька мова не тільки не була в дивовижу, як на початку тридцятих років, але вважалася необхідною приналежністю будь-якої освіченої бесіди. Говорили нею вільно і пристойно, правда, тільки жінки... (Афанасьєв-Чужбинський 1982: с. 87).

Так зауважує мемуарист, окреслюючи заодно й специфічний читацький світогляд свого вищого в соціальному плані земляцтва. Виявляється, хоч і було виписувано з Петербурга «Библиотеку для чтения» і «Отечественные записки» (преса доставлялася поштою через тиждень після свого виходу (див.: Жур 1985: с. 177)), в пріоритеті виявлялися поверхові статейки О. Сенковського,

редактора першого з названих видань, та драматичні фантазії Н. Кукольника. Масові ж зібрання в деяких родин («з'їзди») були, за О. Афанасьєвим-Чужбинським, переважно танцювальними (Афанасьєв-Чужбинський 1982: с. 88). Водночас існували й «“відрадли оазиси” з новим напрямом <...> і освітою, і гуманністю»:

Між жінками цих сімейств виникав потяг до національної літератури; вони наввипередки читали «Кобзаря» Шевченка, виданого в Петербурзі <...>. На той час, крім «Енеїди» Котляревського, яку дівчатам читати не давали, українською мовою були вже повісті Квітки, «Полтава» та «Приказки» Гребінки, поширювалися рукописні твори Гулака-Артемовського, та все це читалося у вищих колах якось мляво <...> ,

– зрезюмував мемуарист, підкресливши:

Сміливо можемо сказати, що після появи «Кобзаря» більшість взялася за повісті Квітки. У 1843 році Шевченка уже знали українські пани... (Афанасьєв-Чужбинський 1982: с. 88–89).

Про одностайність, тим паче україноцентричність загальних читацьких інтересів годі було мріяти. Той самий О. Афанасьєв-Чужбинський зауважив, що були й ті, котрі «не визнавали не тільки української, а й російської поезії і марили лише Гюго і Ламартіном» (Афанасьєв-Чужбинський 1982: с. 90).

Зрозуміло, кому Шевченко з його інтелектуальним досвідом, водночас особливою психологічною організацією, що передбачала й схильність до богемного життя, віддавав тоді перевагу у спілкуванні з вищими колами українського соціуму – «культурними поміщиками, українською елітою. Іншої не було» (Грабович 2023: с. LI). Гр. Грабович, мовлячи про перебування поета в Україні в другій половині 1843 року (до від'їзду в Петербург на початку 1844-го), означив ситуацію так: Шевченко ділив це перебування «між двома дещо настороженими таборами». Мався на увазі табір Варвари Рєпніної в Яготині і табір прихильників Бахуса (так званих «мочеморд») на чолі з братами Закревськими; настороженість, зрозуміло, стосувалася боротьби за Шевченка (див.: Грабович 2023:

с. L). Для нас у контексті теми примітна думка про те, що благодотворні книжні, інтелектуальні впливи на Шевченка могли йти певною мірою і з боку другого табору: ці люди,

починаючи з Віктора Закревського і де Бальмена – освічені, начитані й спроможні висловлювати себе, навряд чи могли не артикулювати так чи так свої ідеї – ліберальні, антикріпосницькі, антидеспотичні тощо, а отже, як не впливати на Шевченка, то принаймні розширювати його кругозір (Грабович 2023: с. XLIX).

У комунікативній практиці Шевченка-читача взагалі мав неабияке значення читацький світогляд *Іншого*. Може, й тому щиро приятелювалось тепер та й згодом із братами Андрієм та Іллею Лизогубами із Седнева, людьми високої культури, позаяк вони самі захоплювалися літературою, малярством, музикою; з лікарем А. Козачковським, випускником Петербурзької медико-хірургічної академії; з небагатим поміщиком із с. В'юнища С. Самойловим, у якого була своя бібліотека.

Особливо прихильним виявилось ставлення Шевченка до сімейства Рєпніних, позаяк, із погляду Ганни Чекаленко-Келлер, дослідниці їхньої яготинської бібліотеки, це була «видатна родина, видатна не тільки багатством, родовитістю та високим суспільним становищем, але особливо культурністю, освітою, ліберальним та гуманним духом» (Чикаленко-Келлер 1953: с. 148). Стосовно ж книжкової колекції Рєпніних, то вона збиралася кількома поколіннями й «основну частину якої заклав ще гетьман Кирило Розумовський» (Варвара Рєпніна доводилась цьому останньому гетьманові України правнучкою по материній лінії). Колекція налічувала до 30 тис. томів, у ній було «велике число книжок з історії, географії, подорожів, генеалогії, геральдики, життєписів, мемуарів, красного письменства» (Чикаленко-Келлер 1953: с. 150), на той час ця книгозбірня мала славу «однієї з найбільших приватних бібліотек на Україні» (Чикаленко-Келлер 1953: с. 152). Поміщик із Пирятинщини Петро Селецький згадував, що «не було нової книги, хоч трохи вартої уваги, яку б князь [Ніколай Рєпнін] не прочитав» (Селецький 1982: с. 81). Цей чоловік зі своїм яскравим військово-адміністративним минулим віцекороля Саксонії,

військового губернатора Малоросії дбав до певної міри ще й про освіту й культуру українства, адже посприяв виданню знаменитої праці Д. Бантиша-Каменського «История Малой России». Донька князя Варвара Рєпніна теж, як відомо, була людиною начитаною, літературно обдарованою (Шевченко читав її автобіографічне оповідання «Дівчинка» та поетичні переклади з інших мов, які княжна зазвичай долучала до своїх листів йому), тож не дивно, що зібрання в їхньому домашньому салоні мали іншу природу – не таку, про яку згадував О. Афанасьєв-Чужбинський. Учасниками салону були людьми освіченими – крім сімейства Рєпніних, Олексій Капніст, син поета Василя Капніста, в минулому – військовий, член Південного товариства декабристів, чутливі до літератури сестри Глафіра й Олександра Псьол та інші особи. Тож запорукою значущості цього салону справді було гармонійне поєднання родового аристократизму з духовним, інтелектуальним (див.: Рєпніна 1991: с. 12). Петро Жур у художньо-документальній праці про 1843 рік у житті Шевченка «Літо перше» зазначив, що вечорами в Рєпніних «точилися суперечки про нові книги, про сучасні події» (Жур 1979: с. 167), і поет, безумовно, був тоді свідком усталеної родинної традиції читання. Більше того: він одразу майже повністю вписався в цю читацьку спільноту, представлену людьми, мистецьки обдарованими, й одразу заволодів високим ступенем референтності. Майже. Бо, як дав зрозуміти Гр. Грабович, модус спілкування для самого Шевченка могла ущемлювати й, мабуть, таки ущемлювала російськомовність яготинського товариства (див.: Грабович 2023: с. ІІ), так само, як для останнього могла ущемлювати цей модус думка про україномовність як конститутивну ознаку незвичайного гостя. Психологічні нюанси, тим паче ті, що замішані на політичних, ідейних факторах, завжди важливі, вони й наразі увиразнили тодішню атмосферу принаймні ззовні більш-менш толерантного співжиття (співіснування?) національного, українського з російським у духовному житті частини тодішньої української еліти й культурницьку готовність обох сторін спілкуватися продуктивно. Один з аргументів – у листі В. Рєпніної до свого духовного наставника Шарля Ейнара про незгладиме враження, яке справив на всіх присутніх Шевченко читанням своєї поеми «Слепая» та віршів незрячого російського

поета Івана Козлова: «...Яка м'яка, чаруюча манера читати! Це була заповнююча музика, що співала мелодійні вірші...» (Репніна 1991: с. 97).

Ясно, що враження підсилювалось особистою емпатією адресантки до Шевченка. Але важливо, що й господарі прихильно ставилися до поета, дозволивши йому користуватися книгозбірнею; у кабінеті в Шевченка, як стверджує (шкода, що не деталізує) дослідник, теж була етажерка з книжками (Жур 1979: с. 165). Власне, бібліотека в домі Репніних передбачала саме такий стиль життєпроживання цих людей. Вочевидь у ній була справді унікальна література зі світових теренів, якщо княжна як авторка згаданих перекладів здійснила серед іншого чи не перші в Україні спроби інтерпретації (зрозуміло, російською) німецькомовних поетів Людвіга Уланда й австрійського поета Йозефа Крістіана Цедліца, автора дебютної збірки «Весняні троянди» (1815) й інших творів, пройнятих глибоким релігійним духом. Принагідно згадаємо й про наявність обґрунтованих припущень, що саме в Яготині Шевченко ознайомився з релігійно-філософським ученням св. Августина: як з'ясував І. Калинець, у бібліотеці Репніних були «Избранные сочинения блаженного Августина» (в 4-х частинах) у перекладі директора Московського університету І. П. Тургенєва й видані в 1786 році Типографською Компанією М. Новікова (див.: Калинець 2006: с. 112). До того ж саме відтепер Шевченко звертається до практики залучення біблійних епіграфів до своїх творів. Власне, глибоко релігійна В. Репніна справді могла вказати Шевченкові на твори св. Августина, які пояснювали Біблію та полегшували її сприйняття.

Про те, що Біблія, може, найактивніше читалася Шевченком у пору його тодішнього перебування в Україні, свідчить багато фактів. Скажімо, А. Козачковський, знайомий із поетом ще зі своїх петербурзьких студентських літ, приймаючи цього гостя в Переяславі в жовтні 1845 року, дивувався «його [Шевченка] розвитку і різноманітності його знань, які давали щовечора новий привід для розмови». І далі: «Іноді він читав Біблію, відзначаючи місця, що вражали особливою величчю думки...» (Козачковський 1982: с. 77).

Між тим траплялося й таке, що в деяких поміщицьких оселях не знаходили нічого іншого дати Шевченкові для читання, крім

Біблії. Так, перебуваючи в Миргороді, згадуючи Гоголеву «Повість про те, як посварився Іван Іванович з Іваном Никифоровичем» – твір про Миргород, його побут, звичаї мешканців, Шевченко скаржився Родзянкам у листі від 23 жовтня 1845 року на відсутність книжок і свій тодішній порятунок за допомогою Книги Книг: «Якщо б не Біблія, то можна було б з розуму зійти. Дочитую Біблію, а там... а там... знов почну» (Шевченко 2003с: с. 33).

Малося на увазі, звісно, що знов читатиметься Біблія. Між іншим, здатність перечитувати читане у психології читання розцінюється як ознака глибокого розуму. Про те, як радянське літературознавство було іноді й не проти мимохить, штучно «відвести» увагу Шевченка від Біблії, його настільної книги, свідчить спроба Ю. Івакіна по-своєму (як треба) «завершити» Шевченкову думку: «Дочитую біблію, а там... а там... знов почну [вірші писати. – Ю. І.]» (Івакін 1964: с. 348).

Домашні бібліотеки в тодішніх дворянських родинах, по ідеї, взагалі виступали показником культури, читацької ідентичності своїх власників, хоч складалося по-різному, і Шевченко, гостюючи там, безумовно, знав пов'язані з цим історії. Приміром,

...у с. Злодіївці місцевому поміщику Замятіну від батька, поважного генерала, дісталась велика бібліотека. Новий власник зовсім не дорожив нею, вона була звалена в коморі, кухарі використовували її для тістечок. Ось цю бібліотеку, в якій усі книги були в дорогих шкіряних палітурках, купив Лук'янович [ідеться про поміщика О. Лук'яновича з Мар'янського] за 300 карбованців, книги були перевезені в Мар'янське на 7 паровицях [парних волах], і для них відведено дві кімнати в просторому будинку власника (Беренштам 1982: с. 110).

Сам О. Лук'янович хтозна чи захоплювався читанням, він жив на широку ногу, любив полювання, бучні бенкети, дарма що його батько, будучи освіченим, займаючи високі службові посади, приятелював із самим І. Котляревським. Скоріше за все, це було відоме в той час намагання «засвоїти й наслідувати поведінкові моделі імперської знаті, створені, власне, за європейськими лекалами» (Будзар і Ковальов 2021: с. 314). Так-от, мешкаючи в Лук'яновичів улітку 1845-го, працюючи тоді над портретами цього

поміщика та членів його родини, Шевченко не тільки мав доступ до згаданої бібліотеки, а й, за твердженням очевидця, «постійно користувався нею» (Беренштам 1982: с. 110). Очевидець (ним був кухар Лук'яновичів Арсен Татарчук), людина цікава й пам'ятлива, через роки згадав про сумну долю цієї унікальної книгозбірні після того, як господар покинув Мар'янське:

її винесли з дому і звалили на горищі, в коморі і в стайні; там кожен міг брати книжки, і незабаром бібліотеку розтягли; Татарчук взяв усього одну книжку <...>. Це «Предсказатель, составленный Мутон, в переводе на российский язык», вид[аний] в С.-Петербурзі 1778 р.» (Беренштам 1982: с. 110).

Шкода, що історія не вберегла більше відомостей про Шевченкові контакти з бібліотекою Лук'яновичів та й про саме її наповнення, думається, доволі строкате й пов'язане з епохою Просвітництва. Власне, первісно це цілком могла бути бібліотека когось із представників козацької старшини¹. Між тим твердження сучасника про постійне користування Шевченка цими книжками дає привід думати й про наявність там вартісних речей, якщо на них зупинялась увага допитливого читача.

У полі цієї ж повсякчасної уваги закономірно виявилася також бібліотека поміщика з Решетилівки на Полтавщині Олександра Попова, пізнавана Шевченком для себе влітку та восени 1845 року в час виконання ним завдань Тимчасової комісії для розгляду давніх актів у Києві. Будучи унікальною за своїми кількісними параметрами (понад 20 тис. одиниць), бібліотека О. Попова ще більше мусила дивувати своїм складом, позаяк містила, крім книжкових раритетів, також величезний архів документів, що стосувалися, зокрема, й історії України. Як батько теперішнього поміщика з Решетилівки, а свого часу правитель канцелярії Г. Потьомкіна, завідувач кабінету Катерини II Василь Попов

¹ Дослідник цього феномену П. Зленко зазначав: «Книга була звичайною річчю в побуті нашої старшини. І дійсно не в одного з них знаходилися чималі збірки книг, головню релігійного змісту <...>. До книжок латинських, польських, руських пізніше ще прилучуються німецькі та французькі <...>. Гданськ, Рига, Шлезьк постачають книжки закордонні; київські та чернігівські, а пізніше московські й петербурзькі видання рівно ж ширяться по всіх кутках України» (Зленко 1937: с. 166).

умудрився прибрати до своїх рук епістоли високопоставлених осіб при царському дворі, а також грамоти, договори, листи козацьких ватажків, можна тільки здогадуватись. Увагу Шевченка в цій домашній книгозбірні Попова-сина могли привернути й такі рукописи, як «Хронограф, или Древняя история» (1713), «Трактаты по делам с Польшею» (1781), не кажучи про видання творів Плутарха, Вольтера, Сервантеса, Котляревського (див.: Жур 1985: с. 80). Хай там що, подібні середовища робили честь поміщицьким родинам, надто там, де книжки були речами затребуваними. Для Шевченка це однозначно були місця сили, хоч годі думати, що, виконуючи (як у цьому разі) завдання Археографічної комісії, поет мав змогу досхочу віддаватися читанню.

У колі Шевченкових знайомих був і поміщик із Пирятина Іван Лукашевич, його бібліотека, за С. Росовецьким, включала

рукописне зібрання книг і грамот XV–XIX ст. <...>, списки козацького літопису Григорія Грабянки й літопису Густинського монастиря. Можна погодитися з припущенням Петра Ротача, що поет «бачив його бібліотеку в с. Кононівка і користувався нею» (Росовецький 2020: с. 111).

Про неоднозначні зміни у світоглядних пріоритетах і шляхах формування книгозбірень у дворянських родинах свідчив досвід іще одного Шевченкового знайомого – далекого родича щойно згаданого І. Лукашевича, відставного майора, поміщика Платона Лукашевича з Березані на Полтавщині, до всього ж етнографа і фольклориста, упорядника збірника «Малороссійские и червонорусские думы и песни» (1836). Комплектування його домашньої бібліотеки, імовірно, розпочалося заздалегідь, якщо прадід П. Лукашевича свого часу приймав Г. Сковороду. Сам П. Лукашевич, навчаючись у Ніжинській гімназії вищих наук, товаришував із М. Гоголем, пізніше позиціонував себе як поліглот, знавець 18-ти мов, у Празі зустрічався з Я. Колларом та В. Ганкою, у Львові – з І. Вагилевичем, Я. Головацьким та зрідка листувався з ними. Власне, Я. Головацький ще задовго до 1839 року передав П. Лукашевичу для «іздання поручену» (див.: Головацький 1982: с. 308) одну з копій так званого «Львівського літописця», що охорлює події 1498–1649 років. Вочевидь П. Лукашевич не знав про те, що інший список

пам'ятки потрапив до Москви й був опублікований тут у 1839 році; восени 1843-го (саме в час гостювання в нього Шевченка) П. Лукашевич, за натурою млявий, інертний, заспокоював Я. Головацького: мовляв, «нічого не потеряно», через Шевченка в листопаді він відправить рукопис до Петербурга в цензуру (див.: Жур 1979: с. 134). Отже, у Березані Шевченко мав змогу спізнати серед іншого цю пам'ятку ранньої історії, а також фольклористичну працю господаря з уперше надрукованими тут думами про Козака Голоту і Самійла Кішку, крім того, привезену із закордонної подорожі «Русалку Дністровую» (1837). Щодо останньої, то П. Лукашевич 21 вересня 1843 року зв'язався І. Вагилевичу: «Коли вашу листину получилъ, той часъ съ паномъ Шевченкомъ читовали Вашего Мадея, що есте напечатали въ Будини» (цит. за: Возняк 1930: с. 69).

Сам М. Возняк, публікуючи фрагменти з листа П. Лукашевича до І. Вагилевича, цілком резонно вказав на інше потенційне джерело, з якого Шевченко міг уперше відкрити для себе поему «Мадей», – один із випусків альманаху М. Максимовича «Киевлянинъ» за 1841 рік (Возняк 1930: с. 68). Проте повністю «Русалку Дністровую» автор «Кобзаря», найімовірніше, спізнав таки в Березані. Попри це, стверджує дослідник, Шевченко

був безсумнівно розчарований тим, що літератури, яка його цікавила, у Лукашевича було мало. Всі його слов'янські книги та збірки, як він запевняв І. І. Срезневського, були у Празі на збереженні у Ганки (Жур 1979: с. 138).

Ще більше розбіжність між напускним у цього поміщика й реально виконуваною ним роллю виявилася для Шевченка тоді, коли він став свідком грубого поводження П. Лукашевича з кріпаками. Тож послання «І мертвим, і живим...», а в ньому відомі рядки «І Коллара читаєте / З усієї сили, / І Шафарика, і Ганка, / І в слов'янофіли / Так і претесь» мають реальних адресатів. Зрештою, П. Лукашевич скомпрометував себе й перед упорядником «Запорожской старины», хоч, мабуть, не тільки перед ним: «Я знаходжу задоволення у бесіді з природою, почасти, коли не нападають лінощі, дещо прочитую...» (цит. за: Жур 1979: с. 137).

Цікаво, що про подібні стани в Шевченка згадує й О. Афанасьєв-Чужбинський. Але вони були наповнені абсолютно іншим змістом:

Часом на Шевченка нападали лінощі, і він так бував радий дощовим дням, що не підводився з ліжка і читав або нові журнали, або потрібні йому історичні твори, діставати які було моїм обов'язком (Афанасьєв-Чужбинський 1982: с. 101).

Ішлося, зокрема, про читання польських авторів («У негоду Шевченко не встає, бувало, з ліжка, лежить і читає» (Афанасьєв-Чужбинський 1982: с. 92)). Під пером мемуариста деталізувались окремі з таких інтересів:

До Міцкевича [Шевченко] відчував якийсь особливий потяг. Знаючи Байрона лише з кількох російських перекладів, Тарас Григорович художницьким чуттям угадував велич світового поета; але, читаючи прекрасні переклади Міцкевича з Байрона, він завжди приходив у захоплення особливо від «Доброї ночі» з «Чайльд Гарольда». Справді, п'єса ця не поступається перед оригіналом і вилилася у поета гармонійними і симпатичними віршами. <...> Кілька разів брався до перекладу ліричних п'єс Міцкевича, але ніколи не закінчував і рвав на дрібні шматочки, щоб і згадки не лишилось. Деякі вірші виходили дуже вдало, але тільки-но якийсь здавався йому важким і неточним, Шевченко кидав і знищував усі попередні строфи (Афанасьєв-Чужбинський, с. 92).

Збережені до деталей відомості допомагають зрозуміти, як, бувало, й «подовжувався» в митця процес читання поезії, переходячи тут-і-зараз у нову фазу творчого рефлексування над текстом.

Отже, було й читання «про себе», було читання вголос як в освічених товариствах, так і вузьких колах тих, хто розумівся на літературі. Але мали місце й зустрічі з ширшою аудиторією; згадка про перебування поета на початку 1847 року на Чернігівщині в с. Бегаче в помісті кн. Кейкуатова допомагає відтворити їхній дух: «Щовечора, після денної роботи, навколо поета збиралися всі, хто служив у князівській “економії”. Шевченко щось читав або розповідав, і так усе цікаво, що всі слухали з великою увагою» (Демич 1982: с. 172).

Виходить, Шевченко зі своїм розвитком, рівнем, не кажучи про піететне ставлення до добрих книжок, явив у поміщицько-дворянському середовищі українського соціуму інтелектуальну активність особливого порядку – подекуди значно вищого, ніж той, яким характеризувалося це середовище.

3. В інтелігентському колі й не лише в ньому

Українська інтелігенція, з якою Шевченко ближче зацікавився в Києві у 1843–1847 роках чи й поза ним, була іншим типом соціокультурного співтовариства, ніж доморощене панство, контакти з нею дали йому інший досвід, закономірно розкрили нові можливості для опанування нових книжкових пластів і для творчої діяльності. Пантелеймон Куліш, Микола Костомаров, Михайло Максимович, Микола Іванишев та інші співробітники Археографічної комісії, в якій Шевченко почав офіційно працювати з 1845-го до початку 1847 року, Микола Гулак, Василь Білозерський – усе то були високоосвічені люди розумової праці й безперервної самоосвіти. Важливо, що гуманітарії, переважно з університетського середовища, які до всього ж зацікавлювалися громадськими справами, передовими для свого часу ідеями, культурно-просвітницькою роботою, і це не могло не закріплювати спостережливе око поета. Скажімо, П. Куліш, тоді вчитель Києво-Подільського повітового училища, вже відомий письменник, окреслюючи позицію кирило-мефодіївців, наголосив: «перва думка – видання книжок, потрібних для самопізнання українського, і споруди простолюдних шкіл. <...> Найкращим способом ширити свою проповідь уважали вони усне й печатне слово...» (Куліш 1982: с. 120).

М. Костомаров, із кінця літа 1845-го замешкавши в Києві й розпочавши тут свою викладацьку кар'єру, до того встиг утвердити себе як історик, письменник та перекладач, а ще автор видрукуваного «Огляду творів, написаних малоруською мовою, 1843» з високою оцінкою Шевченкової творчості й висловленням надії, що від цього поета «при щасливому спрямуванні можна чекати плодів гідних» (цит. за: Пінчук 1992: с. 39). М. Гулак був чиновником високопоставленої канцелярії, перед тим закінчив юридичний факультет Дерптського університету, займався

науковою роботою, яка стосувалась історії юриспруденції, вивчав чеську та сербську мови, разом із М. Костомаровим та університетським професором М. Іванишевим готував до видання «Літопис Самійла Величка», взагалі мав широке коло наукових та й літературних зацікавлень. Навчаючись на історико-філологічному факультеті університету св. Володимира в Києві, В. Білозерський теж багато працював над собою, студіював чеську та сербську, провадив наукові студії зі славістики, на слідстві у справі Кирило-Мефодіївського братства розповів, як «з великим інтересом читав усе, що стосувалося слов'ян, і в такий спосіб поступово ознайомився з історією, літературою і мовами слов'янських народів» (Міяковський 1990: с. 76). Це були передові для свого часу моделі поведінки національної еліти, що неодмінно передбачали інтелектуальну, культурно-просвітню роботу. Навіть витворення нових політичних концепцій поставало на ґрунті читання і думання. До всього ж, за спостереженням О. Кониського, «гурт молодіжі тієї був глибоко освічений Святим Письмом» (Кониський 1991: с. 161). Власне, вже перший Шевченків біограф В. Маслов із задоволенням відзначив, що

товариство їх [київських приятелів] благотворно впливало на розумовий розвиток поета і збагачувало його історичними відомостями та поглядами для розуміння минулого Малоросії. Під їхнім впливом він узявся за вивчення історії одноплемянних нам слов'янських народів, особливо чехів... (Маслов 1887: с. 29).

Утім, інтелектуальні, суто читальницькі контакти цих осіб стосувалися набагато ширших сфер людського знання і творчості, між кожним із них та Шевченком пролягає своя нитка зв'язку, почасти не такого простого, як здається.

Першим, хто запримітив цю неоднозначність, був, коли не помиляємось, І. Айзеншток, автор статті «Шевченко як читач» (1941). Указуючи на сумніви з боку інших щодо начитаності поета, він згадав і Кулішеву оцінку Шевченка як, мовляв, «людини темної», і твердження М. Костомарова про інстинктивність Шевченкової творчості та Шевченка «як избранника народу» (Айзеншток 1940: с. 4). Скоріше за все, це були емоційні випадки на хвилях настрою, випадки, що спростовуються свідченнями іншої тональності. Бо ж навіть Кулішеві «Спогади про Миколу Івановича

Костомарова» (1885) зафіксували, мабуть, особисто побачену автором, певно, влітку 1845-го картину інтелектуальної активності Шевченка в умовах цілковитої автономії: він «замкнувся у своїй келії на Старому Києві <...>, читає Біблію, історію Малоросії Маркевича, різні українські літописи, дещо про слов'ян, про Меланхтона та Гуса» (цит. за: Нестеренко, Кошлякова і Холоша 2014: с. 87)².

Це була проміжна робота, «прокопницька праця», як сказав би Д. Чижевський, на шляху до поеми «Єретик». Власне, Шевченко міг опрацьовувати той самий Львівський літопис, якийсь видання, що стосувалось Філіпа Меланхтона, німецького гуманіста XVI століття, теолога й педагога (у 1840 році німецькою вийшла одна з його книжок, тож вона могла потрапити Шевченкові до рук: завдяки В. Штернбергові, а також відвідуванню в Петербурзі знайомих німецьких родин він справді міг отримати елементарні навички читання цією мовою (Ткаченко 2014: с. 8). А що стосується мислителя, проповідника, ідеолога чеської Реформації, то Шевченко в час Кулішевого візиту студіював, треба думати, працю учня О. Бодянського Спірідона Палаузова «Іоанн Гус та його послідовники». Як бачиться, «в разі потреби Шевченко вмів “угризатися” в необхідний для нього, але мало йому знайомий матеріал, заглиблюватися в усі можливі джерела...» (Барабаш 2013: с. 170–171), що зазвичай властиво людям розумової праці. Та й від О. Афанасьєва-Чужбинського залишилась аналогічна згадка, яка навіть поширила уявлення про творчу історію «Єретика»:

Шевченко розповідав мені, що прочитав про гуситів та епоху, що їм передувала, усі джерела, які тільки можна було дістати, а щоб не погрішити проти народності, не залишив у спокої жодного чеха, котрий зустрічався йому в Києві або в інших місцях, розпитуючи в них про топографічні та етнографічні подробиці (Афанасьєв-Чужбинський 1982: с. 93).

² Важливо, що П. Куліш конкретизує своє враження про книжковий масив, який опрацьовувався Шевченком. Тоді як російський журналіст та історик Віктор Аскоченський, викладаючи в Київській духовній семінарії і будучи заодно гувернером племінника генерал-губернатора Д. Бібікова, під час відвідин у червні 1846 року кімнати, де квартирував Шевченко в Києві на Козиному болоті, обійшовся побіжним поглядом: мовляв, «на великому, нічим не накриту столі валялися найрізноманітніші речі: книги, папір, тютюн...» (Аскоченський 1982: с. 118).

І. Брик пізніше дорікнув О. Афанасьєву-Чужбинському (мовляв, цей його спомин «не тільки туманний, але і містить більше невірною і фантастичного, ніж справді сказаного Шевченком» (Брик 1918: с. 256)). Правдоподібнішим, із погляду дослідника, виглядало твердження П. Куліша:

Розмовляв Шевченко широко про свою поему «Іван Гус», почитуючи гарною дикцією своєю деякі місця, і жалкував, що, писавши, не спромігся проштудіювати гаразд усіх обставин часу і самої особи чеського пророка германської реформації (Брик 1918: с. 232).

Отож, за І. Бриком, автор фактично скористався тільки брошурою С. Палаузова, «і це лежить поза межами вини поета» (Брик 1918: с. 256), хоча в полі уваги могли також бути «загальні огляди європейської історії і, між іншим, історії гуситства» (Брик 1918: с. 234), а ще праця О. Бодянського «Славянское народописание» та польська еміграційна література (див.: Брик 1918: с. 255).

Цей ряд потенційних джерел «Єретика» пізніше розгорнув Ю. Івакін, віднісши сюди статтю «Гуситы, Гус» в «Энциклопедическом лексиконе» Плюшара (див.: Івакін 1964: с. 200), тим паче, що досвід спілкування із цим авторитетним виданням у Шевченка був із часу написання поеми «Гайдамаки» та й можливості Петербурга (від лютого 1844-го до весни 1845-го), коли Шевченко там перебував, завершуючи навчання в Академії, це йому дозволяли. Крім того, як припускає Ю. Івакін, поет міг більше довідатись про тодішню (XVI століття) німецьку агресію проти слов'янських народів зі статті Яна Коллара «О литературной взаимности между племенами и наречиями славянскими», яка друкувалась 1840 року в «Отечественных записках» (Івакін 1964: с. 207). Інакше кажучи, в київській «келії» творцеві «Чорної ради» могла побачитися тільки частина айсберга – та, що на поверхні.

О. Боронь справедливо припускає можливість дарування Шевченкові П. Кулішем улітку 1843-го примірника роману «Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад», перед тим якраз була видрукувана третя частина цього твору; ще раніше поет мав змогу ознайомитись із його, Кулішевыми, «Малоросійськими оповіданнями», що побачили світ у книжках

опрацьованого Шевченком альманаху М. Максимовича «Києвлянинъ» (Боронь 2015: с. 127, 130). І не думається, що під час своїх особистих зустрічей у Києві темпераментний автор не викликав Шевченка на розмову про прочитане. 20 жовтня 1843-го Куліш листовно просить його допомогти з розповсюдженням своєї епопеї «Україна»: вона «друкується в Києві і скоро вийде у світ. Посилаю Вам 30 білетів. Роздайте, будь ласка, в Петербурзі, а я Вам екземпляри негайно вишлю» (Бородін 1993: с. 15).

Чи брався Шевченко за цю справу, невідомо, позаяк до Північної Пальмири він повернувся, як сказано, тільки в лютому 1844-го. Тож вихід «України», а отже, прочитання поеми, створеної на зразок гомерівського епосу, могли спіткати Шевченка ще на рідній землі.

Знайомий уже з поезією та драматургією М. Костомарова, Шевченко під час київських зустрічей із цим автором, думається, якось відреагував на прочитане, як і поцінував наукові зусилля вченого щодо вивчення історії та словесності України. Знайомий він був і з «Книгами буття українського народу» – твором, авторство якого, ймовірно, належить М. Костомарову і який відображав світогляд Кирило-Мефодіївського братства. І все ж стосунки між Шевченком та Костомаровим розвивались обережно, повільно. «Він був холодний, стриманий, хоча простий і нецеремонний» (Костомаров 1982: с. 133), – згадував М. Костомаров перші етапи спілкування, що поступово здобували довірливішу тональність. Інакше чи поділився б Шевченко сокровенним – поезією, і чи мали б ми цю відому проникливу картину враження, отриманого М. Костомаровим від авторського читання, може, й тет-а-тет: «Я побачив, що муза Шевченка роздирала завісу народного життя. І страшно, і солодко, і боляче, і захоплююче було зазирнути туди!!!» (Костомаров 1982: с. 133).

Утім, ця візія могла з'явитися й під час публічного читання, як-от на вечорах етнографа, історика права В. В. Тарновського у травні-червні 1846-го, де бували й М. Костомаров, В. Білозерський та інші представники їхнього кола.

Зустрічі Шевченка з М. Максимовичем від 1843-го стосувалися, найімовірніше, завдань створеної тоді ж Археографічної комісії. Але, мабуть, не тільки її: точок дотику,

інспірованих читацькими та й фактично науковими інтересами поета, було значно більше; на жаль, деякі з них досі прикриті пеленою часу, а це змушує вдаватися до припущень. Так, на початку 1845 року в Одесі побачила світ праця російського історика А. Скальковського «Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII ст. 1733–1768», в якій народні месники звинувачувалися в розбоях та насильстві. М. Максимович як історик, автор «Сказаний о Колиивщине» (1839), виступив з різкою рецензією на неї. Отож можемо припустити, що, знаючи про Шевченкові «Гайдамаки», вчений міг представити їхньому авторові й працю А. Скальковського та свою відповідь на неї. Крім того, достеменно відомо, що Шевченко пізнав «Слово о полку Ігоревім» іще до свого арешту – чи то за петербурзьким виданням А. Шишкова (1805), чи, ймовірніше, за київським виданням пам'ятки, яке підготував М. Максимович у 1837 році разом із прозовим перекладом твору російською мовою. Зрештою, Шевченко міг довідатись про ці публікації з розвідки М. Максимовича «Песня о полку Игоре (из лекций о русской словесности, читанных 1835 года в университете св. Владимира)»; вона частинами друкувалась у «Журнале Министерства народного просвещения», вийшла окремою відбиткою в тому ж 1837 році й до рук Шевченка могла потрапити якраз у Києві.

Власне, з Києва, з Археографічної комісії (а посаду її співробітника, художника Шевченко офіційно обіймав від кінця 1845-го до початку 1847-го року) пролягають шляхи поета й до давніх культурних центрів Київщини, Волині та Поділля, де теж відбулися важливі зустрічі з книжковими раритетами. Археологічні нотатки авторства Шевченка (Шевченко 2003b: с. 213–219) щедро рясніють такими згадками. Тож у полі уваги поета виявляються: Євангеліє, побачене в Переяславі в Церкві Успіння Пресвятої Богородиці («писане чорнилом і кіноваром красивими слов'янськими буквами, схожими на почаївські, на останньому листі написано скорописом під титлами: во ім'я Отця і Сина і Святого Духа амінь» (Шевченко 2003b: с. 214)); Євангеліє в колишньому монастирі, відтак Соборній церкві міста – приношення гетьмана Мазепи; у скромній семінарській бібліотеці – «два Євангелія, писані на пергаменті витонченими слов'янськими

літерами <...>. Друге Євангеліє, так само на пергаменті, витонченіше й розкішніше, писане малоросійським наріччям...» (Шевченко 2003b: с. 215). Фактично йдеться про знамените Пересопницьке Євангеліє – українську Першокнигу, яка писалася в 1556–1562 роках і була передана сюди, в Переяслав, І. Мазепою.

Примітно, що Шевченко при оформленні своїх нотаток цілком по-науковому покликається і на бібліографічні джерела, пов'язані з виявленими раритетами, – статтю О. Бодянського, вміщену в «Журнале Министерства народного просвещения» (1836, № 5, травень), на «Полтавские ведомости», так само зазначаючи бібліографічні дані конкретної публікації. Під час перебування в Лубнах його увага зосереджувалась, зокрема, й на бібліотеці при семінарії (вона «з латинських і грецьких книг») (Шевченко 2003b: с. 216). Згадавши прізвище одного польського полководця, який розорив Чернігів у 1612 році, Шевченко лаконічно вказав на джерело: «З Галятовського», маючи на увазі письменника, агіографа, публіциста XVII століття, його твір, про який теж, мабуть, звідкись було відомо, а може, й читалось, – «Скарбницу потребную и позитечную всему свету...» (Новгород-Сіверський, 1676). Відвідини Почаєва, тамтешньої Лаври передбачали бодай побіжне ознайомлення і з чималою (2 тис. книг) тамтешньою бібліотекою, славною своїми стародруками: скрупульозний у поводженні з таким матеріалом П. Жур у своїй художньо-документальній праці «Дума про Огонь» наводить довжелезний перелік назв стародруків, які могли зацікавити Шевченка в рамках навіть його завдань від Археографічної комісії: це і «Книга св. Василя Великого», надрукована в Острозі 1597 року, «Зерцало богословия» Транквіліона, видане Почаївською друкарнею в 1618 році, «Вертоград духовний» (Вільно, 1620), «Книга Иоанна Златоуста» (Київ, 1622) й ін. (Жур 1985: с. 302), не кажучи про пам'ятки ділової писемності. За цими матеріалами було підготовлено два розкішні томи-фоліанти, над якими працював і Шевченко, – «Древности, изданные временною Комиссиею для разбора древних актов». Вони побачили світ у Києві та Петербурзі в 1846-му і 1847 роках російською та французькою мовами і стали документальним свідченням унікального внеску нашого письменника в розвиток української науки.

Заодно вкажемо на періодичне навідування Шевченка під час перебування в Києві до трьох книжкових крамниць при Києво-Печерській Лаврі, котра, як відомо, мала свою знамениту й найдавнішу в Україні друкарню. Проза поета, зокрема повість «Близнецы», містить згадку про придбання там оповідачем на прохання одного з персонажів праць преподобного Єфрема Сіріна (йдеться, можливо, про якесь перевидання християнського святого, позаяк уперше ця ж друкарня видала його ще в 1620 році) (Шевченко 2003а: с. 106). Інша згадка в тих самих «Близнецах» стосується бажання персонажа придбати йому в Лаврі твори Юстина Філософа, одного з перших християнських апологетів, богослова, учителя Церкви, проте вдалося купити тільки «Київський Патерик» (Шевченко 2003а: с. 106).

Отже, минуле поставало для Шевченка й в образі своїх особливих пам'яток – зразків давнього письменства, унікальної богослужбової літератури, і це було принципове оновлення давнього досвіду спілкування з релігійною літературою; як відзначив автор публікації, надрукованої в «Київській старині» ще в 1894 році, археологічні експерсії поета навряд чи здобули

маловажне значення в історії його розвитку: служба в закладі, спеціально присвяченому розробці історії південноруського краю, безпосереднє спілкування з ученими дослідниками місцевої старовини <...> – все це, без сумніву, складало досить сприятливу обстановку для молодого поета й художника... (Левицкий 1894: с. 231).

Та й художня література, певно, як зазвичай не випадала з поля зору допитливого читача: при Шевченкові й тепер були книжки, з якими він, схоже, не бажав розлучатись ніколи. Гостюючи у Борзні на Чернігівщині в поета В. Забіли, він 1 лютого 1847-го адресує М. Костомарову до Києва прохання допомогти забрати з квартири, де він зупинявся, «портфель, ящик або скриньку з красками і Шекспіра...» (Шевченко 2003с: с. 34). Йшлося, скоріше за все, про російськомовне видання знаменитого англійця в перекладі Ніколая Кетчера, яке почало виходити в Петербурзі з 1841-го і яке Шевченко міг привезти в Україну.

Що ж до інших київських книжкових локацій, на які навідувався поет у період «трьох літ», то це були ще щонайменше

дві. Перша – доволі популярна бібліотека Петра Должикова на Подолі: за даними на 1849 рік, тут налічувалося до 9 тисяч книжок 4400 назв, зокрема й українськомовні видання, постачались більше двох десятків російських журналів, сам господар, колишній військовий, людина дивакувата, стягував за користування книгозбірнею певну плату, однак молодь зі скромними статками обслуговував безкоштовно, називав свій заклад «Кабінетом муз» та «Аптекою для душі». Ця бібліотека згадується в повісті Шевченка «Прогулка с удовольствием и не без морали» (див.: Шевченко 2003а: с. 231), як і в «Близнецах» згадується друга локація – книгарня Теофіля Глюксберга (Глюксберга) (див.: Шевченко 2003а: с. 64), де продавались передовсім зарубіжні видання. Шевченко із добрим знанням польської мови й початковими навичками французької цілком міг бути клієнтом і цього закладу. Чи не з огляду на відвідини крамниці Глюксберга поет подумував про відновлення в Києві своїх розпочатих у Петербурзі під орудою В. Штернберга студій над французькою мовою. Згадуючи про цей епізод спільного перебування тут під час другого (в 1845–1847 роках) приїзду Шевченка в Україну, О. Афанасьєв-Чужбинський констатував: той «з його величезними здібностями незабаром досяг би успіхів, але потім збайдужів...» (Афанасьєв-Чужбинський 1982: с. 105). Огрім творчих самозавдань диктував Шевченкові, мабуть, іншу стратегію поведінки.

А як складалися в цей час контакти поета й художника з книжкою на терені позаукраїнському? У Москві дотичним до них був Осип Бодянський, українець за національністю, випускник, а згодом професор Московського університету, перекладач «Слов'янської етнографії» чеського просвітителя П. Шафарика. Як обґрунтовано припустив Я. Дзира,

у другій половині лютого, повертаючись з України до Петербурга, Шевченко спеціально заїхав до Москви, щоб тут, у Бодянського, познайомитися з рукописом літопису Величка та іншими матеріалами з історії України, які були в його архіві (Дзира 1962: с. 191–192).

Таке ж припущення щодо ймовірності першого знайомства поета з працею Величка якраз під час перебування в О. Бодянського

в лютому 1845 року прозвучало і в сучасному виданні (див.: Боронь 2020: с. 396). В. Мельниченко, надивовижу старанно вибіравши дані про зв'язки поета з О. Бодянським, нагадав про ще одну книжку, якщо не прямо, то через розповіді про неї відкрити Шевченком у час зустрічей із О. Бодянським: це праця французького письменника, маркіза Астольфа де Кюстіна «La Russie en 1839» («Росія в 1839 році»), що вийшла в Парижі 1843 року; в Росії вона користувалася великою популярністю і вже на початку 1844-го була заборонена. Саме враження про неї, вважає дослідник, «відбилося опосередковано на сатирично-шаржованому портреті Миколи I та імператриці в комедії “Сон”» (Мельниченко 2008: с. 157). Зустрічі з О. Бодянським, а може, й з іншими викладачами, культурними діячами Москви, неодмінні розмови на книжні теми, поради Шевченкові щодо вибору книжок та вручення якихось із них (як-от згаданої розвідки С. Палаузова про Яна Гуса, перекладів О. Бодянським праць П. Шафарика «Славянские древности» і «Славянское народописание») так само творили гуманістично-діалогічну стратегію спілкування поета з інтелігенцією. О. Бодянський, за дефініцією І. Дзюби, «бувши своєрідним містком між українськими і російськими дослідниками й симпатиками слов'янства та ідеологами зарубіжного слов'янства, [сприяв] опосередкованим зв'язкам Шевченка з цим зарубіжним слов'янством» (Дзюба 2005: с. 365).

Про те, чим було сповнено життя Шевченка-читача в Петербурзі з лютого 1844-го до середини весни 1845-го, відомостей маємо ніби й небагато, та й у малярстві, як висловився дещо скептично Д. Антонович, Шевченко «тільки добував прописаний термін в Академії, але не працював там поважно» (Антонович 2004: с. 124). Насправді ж митець усюди жив дуже активним життям, працюючи, зокрема, над підготовкою серії альбомів з офортами «Живописная Украина», наперед дбалося про розповсюдження його, за виручені кошти планувалося викупити з кріпацтва рідних. Навіть перший та єдиний випуск альбому, датований кінцем 1844-го, засвідчив, скільки безпосередніх суто читацьких зусиль передусе такій події. Шевченко мав ознайомитись іще на початках навчання в Академії з аналогічними виданнями, що стосувались Росії, Польщі, Італії. Тепер же він студіює праці таких істориків, як Пьотр Бутков,

прихильник вивчення літописів для розуміння історії, Андрій Стороженко, відомий колекціонер історичних документів, добрий знавець української минувшини, чи П. Куліш. Між 22 і 24 березня Шевченко звертається до критика, редактора журналу «Маяк» Степана Бурачка з проханням дати йому «Історію» М. Маркевича. Заодно він готовий паралельно працювати з ширшою лектурою, тому просить того ж С. Бурачка про журнал «Маяк» («бо я його ще і в вічі не бачив з нового року» (Шевченко 2003с: с. 26)). А в наступному листі (між 26 березня і 4 квітня 1844-го) вже дякує цьому ж адресатові за альманах «Молодик», точніше – за його третю книжку (див.: Боронь 2020: с. 372) і висловлює прохання отримати випуск свіжий – «прочтенія ради». Як і просить про новий, теж третій випуск журналу «Маяк» (див.: Боронь 2020: с. 372), що, між іншим, уміщував твори й українських письменників (Шевченко 2003с: с. 26). З іншого боку, може, і справді душа поета так гостро передчувала неможливість реалізації мрії, що опускалися руки. 8–10 червня 1844-го в листі до В. Рєпніної Шевченко з жалем визнає:

Тепер же, крім улесливих, підлих листів поміщикаві моїх рідних, я нічого не пишу [що, однак, не означає: нічого не читаю], мистецтво залишив у минулому, а в Академію приходжу як на спокій; гірко, жахливо гірко... (Шевченко 2003b: с. 27).

Тож чи не були друковані тексти силою, що допомагала зберігати інтерес до життя. Бо достеменно відомо: Шевченко цього «петербурзького» року читав, скажімо, такі часописи, як «Литературная газета», «Москвитянин», «Северная пчела», «Современник», «Tygodnik Petersburski». Про те, як прагнулося зустрічі з творами українських письменників, свідчить оклична емоція та й сам зміст листа до Я. Кухаренка: «Отамане! Будьте ласкаві, пришліть “Чорноморський побит...” до мене в Академію» (Шевченко 2003с: с. 31).

А про те, що лектура загалом могла сягати широчезних овидів, свідчить, як на нас, проза поета, народжена пізніше – на засланні й позначена, за точною кваліфікацією О. Бороня, «свідомою інтертекстуальною спрямованістю». І далі: «Ця розгалужена

інтертекстуальність відсилає читача до складного плетива претекстів...» (Боронь 2015: с. 112). Чимало з них якраз і могли бути такими, що лягли в аннали пам'яті після свого прочитання саме тепер як час, позначений знову ж таки осілістю. Так, у «Близнецах» згадується надивовижу розмаїта палітра книжок, літературних імен, котрі досі не траплялись нам, та й читання для декого з персонажів – річ звична, як дихання. Відомості про «Письмовник, содержащий в себе науку российского языка...» просвітителя й педагога XVIII століття Ніколая Курганова перемежуються в цій повісті зі згадкою про зафіксоване в певній книжній формі вчення давньоіранського філософа Зороастра (жив до н. е.), згадується також твір німецького письменника-містика Карла Еккартсгаузена «Ключ к тайнам природы» (1804), твір Р. Зотова «Ніклас – Медвежа Лапа», річ низькопробна, й чимало інших, різного плану; тут один колишній семінарист вільно читає латиною Тита Лівія, римського історика, автора багатотомної історії Риму, інший радіє подарункові – Вергілієвій «Енеїді» мовою оригіналу...

Зрозуміло, Шевченко завжди був далекий від того, щоб вести облік прочитаному чи робити якісь нотатки з осягнених текстів, тому відомості про акції читання, що збереглися в тих повістях або листуванні, не те що неповні: вони закономірно пов'язані з різними чинниками, зокрема й принагідним пізнанням такого матеріалу. Але те, що читати для Шевченка стало вже віддавна настільки звичним заняттям, як творити (маємо на увазі й літературне, і малярське ремесло), є фактом беззаперечним.

4. Квінтесенція читацьких, заодно і громадянських переконань Шевченка

Власне, про те, наскільки вдумливим та спостережливим читачем виявився поет наприкінці означуваного періоду «трьох літ», наскільки високо сягнула його читацька свідомість, підкріплена високою національною свідомістю, засвідчила передмова до другого (нездійсненого) видання «Кобзаря» 1847 року (Шевченко 2003b: с. 207). Її написано в Седневі на Чернігівщині 8 березня того ж року під час перебування в маєтку Андрія Лизогуба. Полемічний дух цього прологу намітився вже з епіграфа: «Воскреснем ли когда

от чужевластья мод? Чтоб умный, добрый наш народ / Хотя по языку нас не считал за немцев». Афористичні слова з грибоєдовської комедії «Лихо з розуму» одразу ж задали тон персональному зверненню Шевченка не до кого іншого, як до питомої інтелігенції («братія моя возлюбленная»), російське ж походження мотто зумовлювалось вочевидь чи то бажанням автора приспати пильність цензури, чи відповідністю темі – або ж одним і другим. Досі, здається, не зауважено, що Шевченко не зовсім точно відтворив А. Грибоєдова, підмінивши одне слово (може, через цитування з пам'яті, а може, й свідомо): замість «бодрый» (про народ) ужито фонетично близьке слово іншого семантичного рівня, більш «морального», «етичного» – «добрый». Унаслідок цього змінилися й акценти: саме доброта рідного народу (а не його «бодрість», себто бадьорість, жвавість чи навіть спритність) мусять спонукати інтелігенцію до служіння йому.

Уже на початку мовець зумисне загострює ситуацію, дорікаючи «братії», що, мовляв, є зовсім мало видань нашої, української книжки, тоді як «ляхи дрюкують, чехи, серби, болгаре, черногори, москалі». «Чого се ви так, братія моя?» – іронізує Шевченко, одразу ж силою інших риторичних питань «ударяючи» по головних потенційних аргументах іншої сторони – тієї, що є головним адресатом звертання, а відтак ще іншої, котра накреслилася сама собою:

Може, злякались нашествія іноплеменных журналистов? Не бійтесь, собака ласе, а вітер несе. Вони кричатъ, чом ми по-московській не пишемо? А чом москалі самі нічого не пишуть по-своєму, а тільки переводять, та й то чорт зна по якому. Натовкмачать якихсь *індивідуалізмів* тощо, так що аж язык отерпне, поки вимовиш. Кричатъ о братстві, а гризуться, мов скажені собаки. Кричатъ о единой славянской литературе, а не хотятъ і заглянуть, що робиться у слов'ян! (Шевченко 2003b: с. 207).

Ось так без «заковтування гачка», але на ґрунті розвинутого читацького інтелекту й мислительної діяльності, хоч і у просторічній формі, здійснюється вихід у площину розвінчування московського сліду у справі про меншовартісність, відсталість нашої літератури. Вістря своєї гнівної і ледь стримуваної емоції

Шевченко насправду спрямовує в бік некомпетентності, упередженості (нетямущості!) критики московитів («Наша книжка як попадеться у їх руки, то вони репетую[ть] та хвалять те, що найпоганше»). Однак для поета ще істотніший факт ренегатства, перевертенства: що «наші патріоти-хуторяни й собі за ними». Бо що в пріоритеті за таких підходів до оцінювання української книжки? «Жиди, шинки, свині і п'яні баби», – відповідає митець, одразу ж дистанціюючись від такого примітивного розуміння завдань літератури й мистецтва загалом. – Може, це по їх *утонченній* натурі і справді добре. А на наші мужицькі очі, то дуже погано» (Шевченко 2003b: с. 207). Так теза опонентів доводиться до абсурду, тога їхнього фальшивого народолобства, а з ним читацької обмеженості безжально скидається. Шевченко виводить читача на інший, значно вищий рівень розуміння загальних завдань, котрі ставляться перед українською інтелігенцією і спрямовані, зокрема, й на підвищення культури читання та розуміння завдань літератури:

Прочитали собі по складах «Енеїду» та потинялись коло шинку, та й думають, що от коли вже ми розпізнали своїх мужиків. Е ні, братики, прочитайте ви думи, пісні, послушайте, як вони співають, як говорять меж собою шапок не скидаючи, або на дружньому бенкеті як вони згадують старовину і як плачуть, неначе справді в турецькій неволі або у польського магнатства кайдани волочать, – то тойді й скажете, що «Енеїда» добра, а все-таки сміховина на московський кшталт (Шевченко 2003b: с. 208).

Примітно, що Шевченко не робить самоціллю афішування своєї високої читацької компетентності, це не відповідає його свідомому налаштуванню (установці) будь-що залишатися людиною простою і ще й тим близькою до народу. Однак підтекст (у цьому випадку алюзія на «Енеїду» Осіпова та Котельницького, бо та формально справді значною мірою інспірувала народження поеми І. Котляревського) робить цю компетентність дуже зримою, зримою постає і здатність автора тверезо й навіть критично ставитись до іконостасу рідної літератури. Більше того: Шевченко ніби непомітно переводить погляд на ширший, світовий контекст, завбачуючи суперечливі постаті, котрі творили «не по-своєму», отож не зовсім співвідносилися з рідним народом і тому втратили:

Вони [ці люди] здаються на Гоголя, що він пише не по-своєму, а по-московському, або на Вальтер Скотта, що й той не по-своєму писав. Гоголь виріс в Ніжині, а не в Малоросії – і свого язика не знає: а В[альтер] С[котт] в Едемборге, а не в Шотландії – а може, і ще було що-небудь, що вони **себе одцурались** [виокремлення наше. – Л. К.]. Не знаю. А Борнц [Бернс] усе-таки поет народний і великий. І наш Сковорода таким би був, якби його не збила з пливу латинь, а потім московщина (Шевченко 2003b: с. 208).

Звісно, в останньому випадку малася на увазі невиробленість писемної української мови на час цієї діяльності, значний домішок у творах Г. Сковороди й російських, старослов'янських елементів. Пильній Шевченковій обсервації підлягає також діяльність на ниві українського письменства Г. Квітки та П. Гулака-Артемовського, ставлення до неї, цієї діяльності, теж більше критичне, бо мірилом виступає те, що не передбачає альтернативи, – істинна народність. Так, «Г[улак]-Артемовський хоть і чув [українську мову], так забув, бо в пани постригся [відвертий натяк на відхід автора «Пана та Собаки» у бік консервативний, пов'язаний з кар'єрою заради кар'єри]» (Шевченко 2003b: с. 208).

І погляд Шевченка, людини мислячої, начитаної, звертається на інші зразки національно-культурницької поведінки, на які, виходить, варто було б орієнтуватись українській інтелігенції: «Чому В. С. Карадж[ич], Шафар[ик] і ініє не постриглись у німці (їм би зручніше було), а остались слов'янами, щирими синами матерей своїх, і славу добрую стяжали?» (Шевченко 2003b: с. 208).

Схоже, Шевченкові було важливо вказати й на суто українські зразки творчості, суголосної інтересам народу, і він відсилає читача до поезії «Свяченая вода» авторства Олександри Псьол, не називаючи, однак, цього імені, натомість запрошуючи допитливих «перевернути пудові журнали та пошукати, чи нема там чого-небудь такого...» (Шевченко 2003b: с. 208).

Власне, в тому ж 1847 році, коли писалась ця передмова й Шевченко готував до видання свої твори, й був отриманий ним від А. Лизогуба цей справді гарний, проникливий вірш, свіже враження від читання якого й засвідчене в передмові. Між тим, як вважає Р. Харчук, вірш «Свяченая вода» «не просто подобався

Шевченкові, а був для нього принципово важливим»: Олександра Псьол «фактично стала першою українською поеткою не тільки доби романтизму, а й часу виокремлення українського письменства з російського потоку» (Харчук 2018: с. 33). Ця подія, звісно, цілком узгоджувалась із напрямом думок та переконань автора передмови, його поглядів на самостійницькі, незалежні від Московії шляхи розвитку рідної літератури й роль при цьому інтелігенції. Тож читацький досвід тут зіграв вагому роль. Передмова фактично розгорнула ідеї Шевченкового послання «І мертвим, і живим...», але у прямішій, безкомпромісній формі. Чи не з огляду на ці чинники, на її незалежницький, відвертий антимосковський дух вона не друкувалась аж до 1898 року, не републікувалась у виданнях радянського часу, до певної міри й досі залишається на периферії загальної уваги. Між тим, за справедливою оцінкою одного з найавторитетніших західних україністів Ю. Луцького, передмова ця є «важливим свідченням інтелектуальної еволюції поета», «поворотним пунктом в інтелектуальній історії України» (Луцький 1998: с. 210–211).

5. Замість післямови

1843–1847 роки склали дуже важливий етап в історії багатогранного розвитку Шевченка: найпродуктивніший період поетичної та малярської творчості письменника вочевидь невинно збігся з часом доволі активного, хоча й, може, не завжди систематичного читання, як і часом значного громадянського змужніння. Доступ до родинних бібліотек поміщицької знаті, контакти з інтелектуальною елітою Києва, праця в Археографічній комісії з вивчення пам'яток старовини, наукові подорожі по Київщині, Волині, Поділлі, а ще московські, петербурзькі знайомства Шевченка, зрозуміло, передбачали зустрічі Шевченка з книжковими та періодичними виданнями різної спрямованості – від художніх творів, белетристики до наукових, документальних праць історичної, богословської, етнографічної тематики й народознавства українських, російських, західноєвропейських діячів. Значний сегмент саме цих праць у колі лектури складає нову характерну рису умовного читацького формуляру Шевченка, зі свого боку пояснює

унікальність внеску поета в розвиток тодішніх суспільно-гуманітарних наук. Та й інтертекстуальність прози, що вийшла з-під пера поета на засланні в умовах суворих обмежень на зустрічі з книжками, бере початок і в періоді «трьох літ». Навіть прискіпливий П. Куліш завбачив цей виразний поступ; 29 грудня 1846 року в листі до П. Плетньова він писав: «У Шевченкові я знайшов велику перемену. Він став освіченішим і соліднішим. Поїздки його по Малоросії збагатили його розум багатьма доволі важливими заувагами» (цит. за: Гриб 1958: с. 113).

Тож тільки необізнаність М. Драгоманова з реальним станом речей, поспішність його суджень могла спровокувати різкий закид Шевченкові, що він, мовляв,

так і zostавсь із нахапаною наукою маляра <...>, наукою, яку він виніс із академії, та з «Біблією», яку товк у дяка й яку підновили йому приятелі київські, та з історією України найбільш по «Истории русов» (Драгоманов 1970: с. 40).

Насправді ж, як ми переконалися, Шевченкові зв'язки із книжками на час 1847 року були куди принципово масштабнішими та глибшими. Вони й допомогли йому в геніальному творчому самовираженні, посприяли розвиткові та зміцненню його душевної, інтелектуальної організації. А ще – підготували до майбутньої десятирічної каторги.

- Айзеншток, І. (1940). Шевченко-читач. В: Айзеншток, І. *Як працював Шевченко*. [Київ] : Радянський письменник, с. 3–19.
- Антонович, Д. (2004). *Шевченко-маляр*. Вст. ст. С. Гальченка; післям. Т. Андрущенко. Київ : Україна, 272 с.
- Аскоченський, В. (1982). І мої спогади про Т. Г. Шевченка. В: Дзеверін, І. (ред.). *Спогади про Тараса Шевченка*. Упоряд. і прим. В. Бородіна і М. Павлюка; передм. В. Шубравського. Київ : Дніпро, с. 115–119.
- Афанасьєв-Чужбинський, О. (1982). Спомини про Т. Г. Шевченка. В: Дзеверін, І. (ред.). *Спогади про Тараса Шевченка*. Упоряд. і прим. В. Бородіна і М. Павлюка; передм. В. Шубравського. Київ : Дніпро, с. 87–107.
- Барабаш, Ю. (2013). Історіософія Шевченка. В: Жулинський, М. та ін. (ред.). *Шевченківська енциклопедія*. В 6 томах. Т. 3: І–Л. Київ : НАН України, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка, с. 169–184.

- Беренштам, В. (1982). Т. Г. Шевченко і простолюдини, його знайомі. В: Дзеверін, І. (ред.). *Спогади про Тараса Шевченка*. Упоряд. і прим. В. Бородіна і М. Павлюка; передм. В. Шубравського. Київ : Дніпро, с. 107–112.
- Бородін, В. (ред.) (1993). *Листи до Тараса Шевченка*. Київ : Наукова думка, 384 с.
- Боронь, О. (2015). *Поет і його проза: генеза, семантика і рецепція Шевченкової творчості*. Київ : Критика, 344 с.
- Боронь, О. (2022). *Ніже тії коми... Студії над Шевченковою творчістю*. Київ : Критика, 624 с.
- Боронь, О. (2024). *Ані титли... Нові студії над Шевченковою біографією і творчістю*. Київ : Критика, 391 с.
- Боронь, О. (ред.) (2020). *Епістолярій Тараса Шевченка*. У 2-х кн. Упоряд. С. Гальченка, Г. Карпінчук, передм. М. Коцюбинської. Кн. 1: 1839–1857. Харків : Фоліо, 635 с.
- Брик, І. (1918). Шевченкова поема «Іван Гус» (Друга частина). *Записки Товариства імені Шевченка*, т. 126–127, с. 223–258.
- Будзар, М. і Ковальов, Є. (2021). Людина та її книги: каталог бібліотеки Григорія Галагана як джерело для його інтелектуальної біографії. *Українська біографістика*, вип. 21, с. 309–340.
- Возняк, М. (1930). Шевченко і Галичина (Слід зацікавлення Шевченка Галичиною в 1843 р). *Україна*, № 3/4, с. 66–72.
- Головацький, Я. (1982). Лист до П. Лукашевича від 13 (1) липня 1840 року. В: Шашкевич, М., Вагилевич, І. і Головацький, Я. *Твори*. Київ : Дніпро, с. 308.
- Грабович, Г. (2023). Спогади про Шевченка: рецепція поета і становлення національної ідентичності (ранній період, 1814–1847). В: *Тарас Шевченко у спогадах. Критичне видання*. Вид. підгот. О. Боронь і М. Назаренко. Київ : Критика, т. 1, кн. 1. с. IX–LXXI.
- Гриб, М. (ред.) (1958). *Біографія Т. Г. Шевченка за спогадами сучасників*. Київ : Вид-во АН УРСР, 440 с.
- Демич, В. (1982). Тарас Григорович Шевченко. До його біографії. 1847 р. В: Дзеверін, І. (ред.). *Спогади про Тараса Шевченка*. Упоряд., і прим. В. Бородіна і М. Павлюка; передм. В. Шубравського. Київ : Дніпро, с. 171–173.
- Дзира, Я. (1962). Тарас Шевченко і Літопис Величка. *Вітчизна*, № 5, с. 187–203.
- Дзюба, І. (2005). *Тарас Шевченко: життя і творчість*. Київ : ВД «Альтернативи», 704 с.
- Драгоманов, М. (1970). Шевченко, українофіли й соціалізм. В: Драгоманов, М. *Літературно-публіцистичні праці*. У 2 т. Київ : Наукова думка, т. 2, с. 7–133.

- Жур, П. (1979). *Літо перше. З хроніки життя і творчості Тараса Шевченка*. Київ : Дніпро, 278 с.
- Жур, П. (1985). *Дума про Огонь: З хроніки життя і творчості Тараса Шевченка*. Київ : Дніпро, 434 с.
- Зленко, П. (1937). Українські приватні бібліотеки (Бібліотеки української козацької старшини). *Українська книга*, № 7/8, с. 166–174.
- Івакін, Ю. (1964). *Коментар до «Кобзаря» Шевченка. Поезії до заслання*. Київ : Наукова думка, 371 с.
- Калинець, І. (2006). Шевченко і Святий Августин. *Дзвін*, ч. 5–6, с. 109–113.
- Ковалець, Л. (2021). Книги як порятунок від одерев'яніння. Тарас Шевченко періоду заслання у просторі своєї лектури. *Питання літературознавства*, № 104, с. 59–87. <https://doi.org/10.31861/pytlit2021.104.059>
- Ковалець, Л. (2023). Тарас Шевченко у просторі своєї лектури: час до 1837 року. *Питання літературознавства*, № 108, с. 69–96. <https://doi.org/10.31861/pytlit2023.108.069>
- Ковалець, Л. (2025). Тарас Шевченко у просторі своєї лектури: час 1837–1843 років. *Питання літературознавства*, № 111, с. 250–293. <https://doi.org/10.31861/pytlit2025.111.250>
- Козачковський, А. (1982). Із спогадів про Т. Г. Шевченка. В: Дзеверін, І. (ред.). *Спогади про Тараса Шевченка*. Упоряд., і прим. В. Бородіна і М. Павлюка; передм. В. Шубравського. Київ : Дніпро, с. 76–80.
- Кониський, О. (1991). *Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя*. Упоряд., підгот. тексти, передм. і прим., покажч. В. Смілянської. Київ : Дніпро, 702 с.
- Костомаров, М. (1982). Спогад про двох малярів. В: Дзеверін, І. (ред.). *Спогади про Тараса Шевченка*. Упоряд., і прим. В. Бородіна і М. Павлюка; передм. В. Шубравського. Київ : Дніпро, с. 133–137.
- Куліш, П. (1982). Життя Куліша (Уривки). В: Дзеверін, І. (ред.). *Спогади про Тараса Шевченка*. Упоряд., і прим. В. Бородіна і М. Павлюка; передм. В. Шубравського. Київ : Дніпро, с. 119–121.
- Левицкий, О. (1894). Археологическія экскурсіи Т. Г. Шевченка въ 1845–1846 гг. *Киевская старина*, № 2, с. 231–254.
- Луцький, Ю. (1998). *Між Гоголем і Шевченком*. Київ : Час, 255 с.
- Масловъ, В. (1887). *Тарасъ Григорьевичъ Шевченко. Біографическій очеркъ*. Москва : Тип. А. И. Мамонтова, 1887. 55 с.
- Мельниченко, В. (2008). *«На славу нашої преславної України» (Тарас Шевченко і Осип Бодянський)*. Москва : ОЛМА Медиа Групп, 560 с.
- Міяковський, В. (1990). Шевченко і Кирило-Мефодіївське братство. Пер. з англ. А. Базалінського. *Записки Наукового Товариства імені Т. Г. Шевченка*. Т. ССХХІ: Праці філологічної секції, с. 70–92.

- Нестеренко, В., Кошлякова, Н. і Холоша, Т. (упоряд.) (2014). *Тарас Шевченко та університет св. Володимира: Спогади сучасників*. Анотований бібліографічний покажчик. Київ : ВЦ «Київський університет», 223 с.
- Пінчук, Ю. (1992). *Микола Іванович Костомаров (1817–1885)*. Київ : Наукова думка, 233 с.
- Репнина, В. (1991). «Я вас слишком искренно люблю...» *Повесть, письма Тарасу Шевченко и Шарлю Эйнару*. Предисл. В. Шубравского. Харьков : Прапор, 206 с.
- Росовецький, С. (2013). Лектура Шевченка. В: Жулинський, М. та ін. (ред.). *Шевченківська енциклопедія*. В 6 томах. Т. 3: І–Л. Київ : НАН України, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка, с. 722–729.
- Росовецький, С. (2020). *Шевченко. Сучасна біографія*. Київ : Дух і Літера, 472 с.
- Селецький, П. (1982). Записки (Уривок). В: Дзеверін, І. (ред.). *Спогади про Тараса Шевченка*. Упоряд., і прим. В. Бородіна і М. Павлюка; передм. В. Шубравського. Київ : Дніпро, с. 80–82.
- Ткаченко, О. (2014). Шевченко і мови: ерудиція і творчість. *Слово і Час*, ч. 8, с. 3–11.
- Харчук, Р. (2018). Олександра Псьол як читачка Шевченка. *Слово і Час*, ч. 8, с. 32–36.
- Чикаленко-Келлер, Г. (1953). Репніни та їх Яготинська бібліотека. *Науковий збірник УВАН*, ч. II. с. 138–152.
- Шевченко, Т. (2003а). *Повне зібрання творів*. У 12 т. Т. 4: Повісті. Редкол.: Жулинський, М. (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 600 с.
- Шевченко, Т. (2003б). *Повне зібрання творів*. У 12 т. Т. 5: Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. «Букварь южнорусский». Записи народної творчості. Редкол.: Жулинський, М. (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 496 с.
- Шевченко, Т. (2003с). *Повне зібрання творів*. У 12 т. Т. 6: Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю. Редкол.: Жулинський, М. (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 632 с.

TARAS SHEVCHENKO IN THE SPACE OF HIS READINGS: THE PERIOD OF 1843–1847

Lidiia Kovalets

orcid.org/0000-0003-3022-522X

l.kovalets@chnu.edu.ua

Department of Ukrainian Literature

Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University

2 Kotsiubynsky Street, 58002, Chernivtsi, Ukraine

Abstract. The article is dedicated to examining the reading experience of T. Shevchenko during one of the most vibrant stages of his creative history, the zenith of his poetic development and painterly self-expression – the “Three Years” period (1843–1847). This period unfolded mostly within the territory of a significant part of Ukraine, although also in Petersburg and occasionally in Moscow, in various social and educational environments. The article clarifies the reading interests of Shevchenko’s circle at that time and the extent to which they correlated with the poet’s own interests; what book collections and libraries he encountered during that period and the impression they left on him; and, finally, the nature of the artist’s encounters with texts and how he managed to even popularize his (literary) preferences, simultaneously developing his own view on the Ukrainian literary book and its exceptional historical and cultural mission. The sources of information naturally include memoir literature, the correspondence of Shevchenko and other individuals, observations of scholars, and other documentary literature on the subject. Access to the family libraries of the landed gentry, contacts with the intellectual elite of Kyiv, work in the Archaeographic Commission for the Study of Ancient Monuments, scholarly travels across Kyivshchyna, Volyn, and Podillia, as well as Shevchenko’s Moscow and Petersburg acquaintances, logically led to his discovery of books and periodical publications of various focuses – from fiction and belles-lettres to scholarly and documentary works on historical, theological, and ethnographic themes, and ethnology by Ukrainian, Russian, and Western European figures. A significant segment of such reading material, some of it rare, constitutes a new characteristic feature of Shevchenko’s reconstructed reading record, which, in turn, explains the uniqueness of the poet’s contribution to the development of the social sciences and humanities of the time. Moreover, the intertextuality of the prose written by the poet in exile, under conditions of severe restrictions on access to books, also stems from the “Three Years” period. Shevchenko’s preface to the unrealized 1847 edition of the “Kobzar” is also analyzed as the quintessence of the author’s reading and, simultaneously, civic convictions, and as a turning point in the intellectual history of Ukraine.

Keywords: Shevchenko; “Three Years” period; Shevchenko’s reading; Shevchenko’s individuality as a reader; Shevchenko’s intellectualism.

References

- Aizenshtok, I. (1940). Shevchenko-chytach [Shevchenko the reader]. In: Aizenshtok, I. *Iak pratsiuvav Shevchenko*. [Kyiv] : Radians’kyi pys’mennyk, pp. 3–19. (in Ukrainian).
- Antonovych, D. (2004). *Shevchenko-malar* [Shevchenko the artist]. Kyiv : Ukraïna, 272 p. (in Ukrainian).
- Askochensky, V. (1982). I moï spohady pro T. H. Shevchenka [My memories about T. H. Shevchenko too]. In: Dzeverin, I. (ed.). *Spohady pro Tarasa Shevchenka*. Kyiv : Dnipro, pp. 115–119. (in Ukrainian).

- Afanasiev-Chuzhbynsky, O. (1982). Spomyny pro T. H. Shevchenka [Memories about T. H. Shevchenko]. In: Dzeverin, I. (ed.). *Spohady pro Tarasa Shevchenka*. Kyiv : Dnipro, pp. 87–107. (in Ukrainian).
- Barabash, Y. (2013). Istoriosofiia Shevchenka [Shevchenko's historiosophy]. In: Zhulynsky, M. et al. (ed.). *Shevchenkivs'ka entsyklopediia*. In 6 vols. Kyiv : NAS of Ukraine, T. H. Shevchenko Institute of Literature, vol. 3, pp. 169–184. (in Ukrainian).
- Berenshtam, V. (1982). T. H. Shevchenko i prostoliudyny, ioho znaiomi [T. H. Shevchenko and the common people, his acquaintances]. In: Dzeverin, I. (ed.). *Spohady pro Tarasa Shevchenka*. Kyiv : Dnipro, pp. 107–112. (in Ukrainian).
- Borodin, V. (ed.). (1993). *Lysty do Tarasa Shevchenka* [Letters to Taras Shevchenko]. Kyiv : Naukova dumka, 384 p. (in Ukrainian).
- Boron, O. (2015). *Poet i ioho proza: geneza, semantyka i retsepsiia Shevchenkovoi tvorchosty* [The poet and his prose: genesis, semantics and reception of Shevchenko's work]. Kyiv : Krytyka, 344 p. (in Ukrainian).
- Boron, O. (2022). *Nizhe tii komy... Studii nad Shevchenkovoii tvorchistiu* [Than those commas... Studies on Shevchenko's work]. Kyiv : Krytyka, 624 p. (in Ukrainian).
- Boron, O. (2024). *Ani titly... Novi studii nad Shevchenkovoii biohrafieiu i tvorchistiu* [Not even a tittle... New studies on Shevchenko's biography and work]. Kyiv : Krytyka, 391 p. (in Ukrainian).
- Boron, O. (ed.). (2020). *Epistoliarii Tarasa Shevchenka* [Taras Shevchenko's Epistolary]. In 2 vols. Kharkiv : Folio, vol. 1, 635 p. (in Ukrainian).
- Bryk, I. (1918). Shevchenkova poema "Ivan Hus" (Druha chastyna) [Shevchenko's poem "Jan Hus" (Part two)]. *Zapysky Tovarystva imeni Shevchenka*, vol. 126–127, pp. 223–258. (in Ukrainian).
- Budzar, M. and Kovalov, Y. (2021). Liudyna ta ii knyhy: katalog biblioteky Hryhoriia Galagana iak dzherelo dlia ioho intelektual'noi biohrafii [A man and his books: the catalog of Hryhorii Galagan's library as a source for his intellectual biography]. *Ukraiïns'ka biohrafistyka*, no. 21, pp. 309–340. (in Ukrainian).
- Vozniak, M. (1930). Shevchenko i Halychyna (Slid zatsikavlennia Shevchenka Halychynoiu v 1843 r) [Shevchenko and Galicia (A trace of Shevchenko's interest in Galicia in 1843)]. *Ukraina*, no. 3/4, pp. 66–72. (in Ukrainian).
- Holovatsky, Y. (1982). Lyst do P. Lukashevycha vid 13 (1) lypnia 1840 roku [Letter to P. Lukashevych dated July 13 (1), 1840]. In: Shashkevych, M., Vahylevych, I. and Holovatsky, Y. *Tvory*. Kyiv : Dnipro, p. 308. (in Ukrainian).
- Grabowicz, G. (2023). *Spohady pro Shevchenka: retsepsiia poeta i stanovlennia natsional'noi identychnosti (rannii period, 1814–1847)* [Memories of Shevchenko: reception of the poet and the formation of national identity

- (early period, 1814–1847)]. In: Boron, O. and Nazarenko, M. (eds.). *Taras Shevchenko u spohadakh. Krytychne vydannia* [Taras Shevchenko in memories. A critical edition]. Kyiv : Krytyka, vol. 1, book 1, pp. IX–LXXI. (in Ukrainian).
- Hryb, M. (ed.). (1958). *Biohrafiiia T. H. Shevchenka za spohadamy suchasnykiv* [Biography of T. H. Shevchenko according to the memoirs of contemporaries]. Kyiv : AN URSR, 440 p. (in Ukrainian).
- Demych, V. (1982). Taras Hryhorovych Shevchenko. Do ioho biohrafii. 1847 r. [Taras Hryhorovych Shevchenko. To his biography. 1847]. In: Dzeverin, I. (ed.). *Spohady pro Tarasa Shevchenka*. Kyiv : Dnipro, pp. 171–173. (in Ukrainian).
- Dzyra, Y. (1962). Taras Shevchenko i Litopys Velychka [Taras Shevchenko and the Velychko Chronicle]. *Vitchyzna*, no. 5, pp. 187–203. (in Ukrainian).
- Dziuba, I. (2005). *Taras Shevchenko: zhyttia i tvorchist'* [Taras Shevchenko: life and work]. Kyiv : Al'ternatyvy, 704 p. (in Ukrainian).
- Drahomanov, M. (1970). Shevchenko, ukraïnofily i sotsializm [Shevchenko, Ukrainophiles and socialism]. In: Drahomanov, M. *Literaturno-publitsystychni pratsi* [Literary and journalistic works]. In 2 vols. Kyiv : Naukova dumka, vol. 2, pp. 7–133. (in Ukrainian).
- Zhur, P. (1979). *Lito pershe. Z khroniky zhyttia i tvorchosti Tarasa Shevchenka* [The first summer. From the chronicle of Taras Shevchenko's life and work]. Kyiv : Dnipro, 278 p. (in Ukrainian).
- Zhur, P. (1985). *Duma pro Ohon': Z khroniky zhyttia i tvorchosti Tarasa Shevchenka* [Duma about Fire: From the chronicle of Taras Shevchenko's life and work]. Kyiv : Dnipro, 434 p. (in Ukrainian).
- Zlenko, P. (1937). Ukraïns'ki privatni biblioteky (Biblioteky ukraïnskoï kozats'koï starshyny) [Ukrainian private libraries (Libraries of the Ukrainian Cossack eldership)]. *Ukraïns'ka knyha*, no. 7/8, pp. 166–174. (in Ukrainian).
- Ivakin, Y. (1964). *Komentar do "Kobzaria" Shevchenka. Poezii do zaslannia* [Commentary to Shevchenko's "Kobzar". Poems before the exile]. Kyiv : Naukova dumka, 371 p. (in Ukrainian).
- Kalynets, I. (2006). Shevchenko i Sviatyi Avhustyn [Shevchenko and Saint Augustine]. *Dzvin*, no. 5–6, pp. 109–113. (in Ukrainian).
- Kovalets, L. (2021). Knyhy iak poriatunok vid oderevianinnia. Taras Shevchenko periodu zaslannia u prostori svoieï lektury [Books as salvation from woodenness. Taras Shevchenko of the exile period in the space of his reading]. *Pitannâ literaturoznavstva*, no. 104, pp. 59–87. (in Ukrainian).
<https://doi.org/10.31861/pytlit2021.104.059>
- Kovalets, L. (2023). Taras Shevchenko u prostori svoieï lektury: chas do 1837 roku [Taras Shevchenko in the space of his reading: time before 1837]. *Pitannâ literaturoznavstva*, no. 108, pp. 69–96. (in Ukrainian).
<https://doi.org/10.31861/pytlit2023.108.069>

- Kovalets, L. (2025). Taras Shevchenko u prostori svoiei lektury: chas 1837–1843 rokiv [Taras Shevchenko in the space of his reading: the period 1837–1843]. *Pitannâ literaturoznavstva*, no. 111, pp. 250–293. (in Ukrainian). <https://doi.org/10.31861/pytlit2025.111.250>
- Kozachkovsky, A. (1982). Iz spohadiv pro T. H. Shevchenka [From memories about T. H. Shevchenko]. In: Dzeverin, I. (ed.). *Spohady pro Tarasa Shevchenka*. Kyiv : Dnipro, pp. 76–80. (in Ukrainian).
- Konysky, O. (1991). *Taras Shevchenko-Hrushivs'kyi: Khronika ioho zhyttia* [Taras Shevchenko-Hrushivsky: A chronicle of his life]. Kyiv : Dnipro, 702 p. (in Ukrainian).
- Kostomarov, M. (1982). Spohad pro dvokh maliariv [A memory of two artists]. In: Dzeverin, I. (ed.). *Spohady pro Tarasa Shevchenka*. Kyiv : Dnipro, pp. 133–137. (in Ukrainian).
- Kulish, P. (1982). Zhyzn' Kulisha (Uryvky) [Life of Kulish (Excerpts)]. In: Dzeverin, I. (ed.). *Spohady pro Tarasa Shevchenka*. Kyiv : Dnipro, pp. 119–121. (in Ukrainian).
- Levitskii, O. (1894). Arkheologicheskiiia ekskursii T. G. Shevchenka v 1845–1846 gg. [Archaeological excursions of T. H. Shevchenko in 1845–1846]. *Kievskaiia starina*, no. 2, pp. 231–254. (in Russian).
- Luckyj, G. (1998). *Mizh Hoholem i Shevchenkom* [Between Gogol and Shevchenko]. Kyiv : Chas, 255 p. (in Ukrainian).
- Maslov, V. (1887). *Taras Grigor'evich Shevchenko. Biograficheskii ocherk* [Taras Hryhorovych Shevchenko. Biographical sketch]. Moscow : Tip. A. I. Mamontova, 55 p. (in Russian).
- Melnychenko, V. (2008). “*Na slavu nashoi preslavnoi Ukrainy*” (*Taras Shevchenko i Osyp Bodians'kyi*) [“For the glory of our most glorious Ukraine (Taras Shevchenko and Osyp Bodiansky)”. Moscow : OLMA Media Grupp, 560 p. (in Ukrainian).
- Miiakovsky, V. (1990). Shevchenko i Kyrylo-Mefodiivs'ke bratstvo [Shevchenko and the Cyril and Methodius Brotherhood]. Translated from the English by A. Bazalinsky. *Zapysky Naukovoho Tovarystva imeni T. H. Shevchenka*, vol. CCXXI, pp. 70–92. (in Ukrainian).
- Nesterenko, V., Koshliakova, N. and Kholosha, T. (ed.). (2014). *Taras Shevchenko ta universytet sv. Volodymyra: Spohady suchasnykiv* [Taras Shevchenko and St. Volodymyr University: Memoirs of contemporaries]. Kyiv : Kyivs'kyi universytet, 223 p. (in Ukrainian).
- Pinchuk, Y. (1992). *Mykola Ivanovych Kostomarov (1817–1885)*. Kyiv : Naukova dumka, 233 p. (in Ukrainian).
- Repnina, V. (1991). “*Ia vas slishkom iskrenno liubliu...*” *Povest', pis'ma Tarasu Shevchenko i Sharliu Einaru* [“I love you too sincerely...” A story, letters to Taras Shevchenko and Charles Eynard]. Kharkiv : Prapor, 206 p. (in Russian).

- Rosovetsky, S. (2013). Lektura Shevchenka [Shevchenko's reading]. In: Zhulynsky, M. et al. (ed.). *Shevchenkivs'ka entsyklopediia*. In 6 vols. Kyiv : NAS of Ukraine, T. H. Shevchenko Institute of Literature, vol. 3, pp. 722–729. (in Ukrainian).
- Rosovetsky, S. (2020). *Shevchenko. Suchasna biohrafii* [Shevchenko. A modern biography]. Kyiv : Dukh i Litera, 472 p. (in Ukrainian).
- Seletsky, P. (1982). Zapysky (Uryvok) [Notes (Excerpt)]. In: Dzeverin, I. (ed.). *Spohady pro Tarasa Shevchenka*. Kyiv : Dnipro, pp. 80–82. (in Ukrainian).
- Tkachenko, O. (2014). Shevchenko i movy: erudytsiia i tvorchist' [Shevchenko and languages: erudition and creativity]. *Slovo i Chas*, no. 8, pp. 3–11. (in Ukrainian).
- Kharchuk, R. (2018). Oleksandra Ps'ol iak chytachka Shevchenka [Oleksandra Psol as a reader of Shevchenko]. *Slovo i Chas*, no. 8, pp. 32–36. (in Ukrainian).
- Chykalenko-Keller, H. (1953). Repniny ta ikh Iahotyns'ka biblioteka [The Repnins and their Yahotyn library]. *Naukovyi zbirnyk UVAN*, part II, pp. 138–152. (in Ukrainian).
- Shevchenko, T. (2003a). *Povne zibrannia tvoriv* [Complete collection of works]. In 12 vols. Kyiv : Naukova dumka, vol. 4, 600 p. (in Ukrainian).
- Shevchenko, T. (2003b). *Povne zibrannia tvoriv* [Complete collection of works]. In 12 vols. Kyiv : Naukova dumka, vol. 5, 496 p. (in Ukrainian).
- Shevchenko, T. (2003c). *Povne zibrannia tvoriv* [Complete collection of works]. In 12 vols. Kyiv : Naukova dumka, vol. 6, 632 p. (in Ukrainian).

Suggested citation

Kovalets, L. (2025). Taras Shevchenko u prostori svoiei lektury: chas 1843–1847 rokiv [Taras Shevchenko in the Space of His Readings: The Period of 1843–1847]. *Pitannâ literaturoznavstva*, no. 112, pp. 270–307. (in Ukrainian).
<http://doi.org/10.31861/pytlit2025.112.270>

Стаття надійшла до редакції 2.11.2025 р.
Стаття прийнята до друку 14.12.2025 р.